

УДК 159. 922. 8
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-23

ЖИТТЕСТІЙКІСТЬ ТА ПСИХОЛОГІЧНА ПРУЖНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ЯК ЗАПОБІЖНИКИ НЕГАТИВНИМ НАСЛІДКАМ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Кравчук С.Л., к. психол. н., доцент,
старший науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлений теоретико-емпіричний аналіз аспектів проблеми особливостей життєстійкості та психологічної пружності особистості юнацького віку як запобіжників негативних наслідків воєнного конфлікту. Емпірично встановлено особливості життєстійкості та психологічної пружності особистості юнацького віку. Виявлено значущі позитивні кореляційні зв'язки між психологічною пружністю та життєстійкістю, залученістю, контролем та прийняттям ризику. Детермінантами психологічної пружності у осіб юнацького віку виступають: прийняття ризику, залученість, контроль.

Ключові слова: життєстійкість, психологічна пружність, особистість, юнацький вік, воєнний конфлікт.

Кравчук С.Л. ЖИЗНЕСТОЙКОСТЬ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ ЛИЧНОСТИ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА КАК ФАКТОРЫ ПРОФИЛАКТИКИ НЕГАТИВНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ВОЕННОГО КОНФЛИКТА

В статье представлен теоретико-эмпирический анализ аспектов проблемы особенностей жизнестойкости и психологической устойчивости личности юношеского возраста как факторов профилактики негативных последствий вооруженного конфликта. Эмпирически установлены особенности жизнестойкости и психологической устойчивости личности юношеского возраста. Выявлены значимые позитивные корреляционные связи между психологической устойчивостью и жизнестойкостью, вовлеченностью, контролем и принятием риска. Детерминантами психологической устойчивости в юношеском возрасте выступают: принятие риска, вовлеченность, контроль.

Ключевые слова: жизнестойкость, психологическая устойчивость, личность, юношеский возраст, вооруженный конфликт.

Kravchuk S. L. THE HARDINESS AND PSYCHOLOGICAL RESILIENCE OF PERSONALITY IN YOUTHFUL AGE AS WARNING OF NEGATIVE CONSEQUENCES OF MILITARY CONFLICT

The theoretic-empiric analyses of aspects of problem of peculiarities of hardiness and psychological resilience of personality in youthful age as warning of negative consequences of military conflict is presented in the article. The peculiarities of hardiness and psychological resilience of personality in youthful age are defined empirically.

Hardiness is a key personal variable that mediates the effects of stressful factors, including chronic, on somatic and mental health, as well as the success of the activity.

In our opinion, the concept of hardiness should be considered as a psychological phenomenon, which at the content-structural level of analysis is a complex integral characteristic of the individual, which includes several psychological components: emotional, cognitive, moral, volitional, and behavioral.

Concepts of psychology resilience and hardiness are not synonymous.

We consider psychological resilience as an integrative feature of individual which manifests itself in ability to maintain a stable level of psychological and physical functioning in critical situations, to come out of such situations without persistent violations, to successfully adapt to adverse changes. The concept of psychological resilience describes the ability to overcome difficulties, to adapt positively, and to function successfully in critical situations.

Determinants of psychological elasticity in young people are: 1) taking risks; 2) involvement; 3) control.

Persons of the youth who do not experience their weakness in attempts to change something in the political-legal sphere of their country are more capable of confronting their fears; are more likely to overcome their problems; are more willing to act in the absence of reliable guarantees of success; to a greater degree consider the desire for simple comfort and safety as impoverishing the life of the person, in comparison with the youth who do not even try to change anything in the political-legal sphere of their country, as they feel their weakness.

Persons of the youth who do not experience their weakness in attempts to change something in the political-legal sphere of their country, are more characterized by harmonious interaction with the surrounding world, enjoy the pleasure of their own activities, perceive themselves as a significant and valuable person, included in the solution of life tasks, despite the presence of stressful factors of influence, compared with those of the youth who do not even try to change anything in the political-legal sphere of their country, as they feel their weakness.

Key words: hardiness, psychological resilience, personality, youthful age, military conflict.

Постановка проблеми. У зв'язку із продовженням війни на Сході України дуже важливою проблемою є дослідження особливостей життестійкості та психологічної пружності особистості юнацького віку як запобіжників негативним наслідкам воєнного конфлікту.

У юнацькому віці змінюється соціальна позиція особистості, що спричиняє зміну значущості учіння, активізується процес самовизначення, формується самоповага, самосвідомість, психологічна готовність до життя та ідентичність. Становлення моральної самосвідомості та саморегуляції (яка стає більш повною й осмисленою) дає змогу особистості юнацького віку сформувати власний світогляд. У особистості юнацького віку домінують мотиви, пов'язані з самовизначенням та підготовкою до самостійного життя.

Серйозним психотравмуючим фактором, який негативно впливає на здоров'я населення, є воєнний конфлікт на Сході України. Суттєвими негативними наслідками воєнного конфлікту на Сході України є травматичний стрес, депресивні симптоми, схильність до насилля, агресії, суїциду, різного роду залежностей. У засобах масової інформації зростає кількість повідомлень про протиправну та асоціальну поведінку.

Саме тому проблема дослідження особливостей життестійкості та психологічної пружності як запобіжників негативним наслідкам воєнного конфлікту є актуальною та значущою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Натеper важливою задачею є цілісне осмислення особистісних характеристик, відповідальних за переборення, подолання життєвих труднощів.

Вперше термін «життестійкість» був використаний Сьюзен Кобейса (Suzanne C. Kobasa), але основні дослідження з цієї проблеми належать Сальваторе Мадді (Salvatore Maddi).

Значний внесок у концептуалізацію поняття життестійкості зробили такі зарубіжні вчені: S. Maddi, D. Khoshaba, P. Tomanek, H. Lee, V. Florian, O. Taubman, S. Siddiq, M. Mikulincer, D. Clarke, M. Rush, W. Schoael, S. Barnard, R. Joseph, P. Williams, D. Wiebe, G. Leak, D. Williams, D. Evans, J. Banks, C. Huang та інші.

Серед російських та українських учених істотний внесок у дослідження феномена життестійкості здійснили: Д. Леонтьєв, В. Шадриков, Л. Александрова, Т. Наливайко, С. Богомаз, С. Книжникова, М. Логінова, Т. Титаренко, Т. Ларіна, Л. Коростильова, О. Сенчук, М. Одинцова, Р. Рахімова, Ю. Сова, М. Іванова, Н. Волобуєва, О. Чи-

ханцова, А. Ушанова, А. Побідаш, Д. Циринг та інші.

Поняття життестійкості ("hardiness") перебуває на перетині теоретичних поглядів екзистенційної психології та прикладної сфери психології стресу та подолання його [1; 7; 9].

Життестійкість виступає ключовою особистісною змінною, що опосередковує вплив стресогенних факторів, зокрема хронічних, на соматичне та душевне здоров'я, а також успішність діяльності.

Прикладний аспект життестійкості зумовлений тією роллю, яку ця особистісна змінна відіграє в успішному протистоянні особистості стресовим ситуаціям, перш за все в професійній діяльності [4, с. 76]. Життестійкість перешкоджає виникненню внутрішнього напруження в стресових ситуаціях за рахунок стійкого подолання стресів та сприйняття їх як менш значимих.

На думку С. Мадді та Д. Кошаби [8], поняття hardiness відображає психологічну живучість та розширену ефективність людини, а також є показником її психічного здоров'я. Життестійкість (hardiness) являє собою систему переконань про себе, про світ, про відношення із світом [8, с. 267]. Життестійкість включає в себе три порівняно автономні компоненти: залученість, контроль та прийняття ризику. Згідно із С. Мадді, стресові впливи переробляються людиною саме на основі життестійкості, і вона є каталізатором поведінки, що дає змогу трансформувати негативний досвід у нові можливості [8, с. 271]. Саме ця риса є основою відкритого й енергійного протистояння стресовим подіям і кризам. Переборення проблем може йти двома шляхами – активним (життестійке переборення, за С. Мадді) чи пасивним (інфантильність, прагнення плисти за течією).

Нині немає терміна, що повністю ідентичний поняттю життестійкості ("hardiness") С. Мадді. У вітчизняній психології найбільш близькими до життестійкості є такі поняття: суб'єктність, смисл життя, стильові закономірності, життєтворчість, життєздібність, особистісно-ситуаційна взаємодія, самовідношення, самореалізація особистості [1; 2; 4; 5].

На поточний момент у вітчизняній психології відсутній усталений термін, еквівалентний концепту «резилієнс». У вітчизняній літературі з соціальної роботи та психології концепт «резилієнс» (resilience) перекладають як стійкість до травм, життестійкість, стресостійкість, життєздатність, що призводить до змішування різних концептів.

А. Мастен (A. Masten) [9, с. 14] виділено 3 види проявів психологічної пружності:

1) люди, що зазнали ризику, адаптувались краще, ніж можна було очікувати; 2) наявність позитивної адаптації, незважаючи на стресовий досвід; 3) швидке відновлення після психологічної травми. Слід зазначити, що після публікацій результатів досліджень А. Мастен психологічна пружність стала однією з масштабних науково-дослідницьких тем у зарубіжній психології.

А. Мастен (A. Masten) [9] та С. Лутхар (S. Luthar) [7] пропонують розглядати психологічну пружність (resilience) як динамічний процес, що являє собою безперервний та активний процес позитивної адаптації людини в умовах негараздів та кризових (або надзвичайних, екстремальних) подій і ситуацій.

Вчений М. Раттер (M. Rutter) [10] визначив пружність (resilience) як інтерактивний концепт, який пов'язаний зі сполукою серйозного досвіду ризикових подій та відносно позитивним психологічним результатом, незважаючи на цей досвід.

В Україні проблемі «резилієнс» (resilience) присвятили свої праці такі вчені: Л. Коробка, Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко, С. Богданов, О. Бойко, О. Хамінч та ін.

Серед російських дослідників, які присвятили свої праці концепту «резилієнс» (resilience), найбільш відомими є Д. Леонтьєв, О. Забеліна, Д. Кузнєцова, В. Мазілов, А. Лактіонова, А. Махнач, О. Рильська, О. Рачкова та ін. Водночас уже наявні публікації, в яких концепт «резилієнс» (resilience) перекладається українською мовою як «пружність» та «психологічна пружність» [2; 6].

Спільним для багатьох визначень є те, що концепт психологічна пружність (resilience) описує здатність долати труднощі, позитивно адаптуватися, успішно функціонувати [7; 8; 9; 10].

Огляд сучасних наукових досліджень показує, що конструкт психологічна пружність (resilience) може стосуватися як окремого індивіда, так і родини й громади [7; 10], а саме їхніх фізичних, психологічних та соціальних характеристик.

На основі викладеного можна сформулювати **мету дослідження**, яка полягає в емпіричному встановленні особливостей життестійкості та психологічної пружності особистості юнацького віку як запобіжників негативних наслідків воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепти життестійкості (hardiness) та психологічна пружність (resilience) не є синонімічними.

На нашу думку, концепт життестійкості необхідно розглядати як психологічний феномен, що на змістовно-структурному

рівні аналізу є складною інтегральною характеристикою особистості, котра включає в себе декілька психологічних складників: емоційний, когнітивний, моральний, волевий, поведінковий. На процесуально-динамічному рівні аналізу життестійкість як психологічний феномен виступає особистісним стилем. На функціональному рівні аналізу життестійкість як психологічний феномен виступає як складник адаптаційного особистісного ресурсу, творчого потенціалу особистості, особистісної зрілості, як предиктор психологічної пружності, як показник психічного здоров'я, як функціональний компонент життєздатності та фактор життєтворчості.

Ми розглядаємо психологічну пружність як інтегративну властивість особистості, яка виявляється в здатності зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін.

На нашу думку, психологічна пружність виявляється через такі змістовно-структурні компоненти: 1) **залученість** (визначається як переконаність у тому, що особистість отримує задоволення від життя, власної діяльності. Відсутність такого переконання породжує в особистості відчуття себе «поза» життям, почуття відторгнутості); 2) **потреба в пізнанні** (особистість завжди відкрита новому досвіду, новим враженням); 3) **контроль** (переконаність у тому, що особистість сама обирає свій шлях у житті, власну діяльність); 4) **здатність ставити реалістичні цілі та здійснювати діяльність, спрямовану на їх досягнення**; 5) **прийняття ризику** (переконаність у тому, що знання, які отримуються з позитивного чи негативного досвіду, сприяють розвитку особистості. Особистість розглядає життя як спосіб набуття позитивного та негативного досвіду. Особистість розвивається через активне засвоєння знань з позитивного і негативного досвіду та подальше їх використання.); 6) **винахідливість**; 7) **гнучкість**; 8) **оптимізм**; 9) **когнітивна складність** (особистість орієнтована на пізнання складних явищ, їй подобаються складні та важкі завдання, проявляє інтерес до складних ідей); 10) **альтруїзм**.

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 123 особи юнацького віку (від 19 до 23 років) – студенти Київського університету імені Бориса Грінченка та Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З метою встановлення особливостей поведінкових проявів психологічної пружності особистості, ставлення до політич-

ного життя суспільства, задоволеності в захисті прав в Україні державою в умовах воєнного конфлікту нами використувались такі психодіагностичні методи: 1) спеціальний варіант техніки семантичного диференціалу для вивчення психологічної пружності особистості (С. Кравчук); 2) тест життестійкості С. Мадді (в адаптації Д. Леонтьєва та О. Расказової) [3]; 3) авторська дослідницька анкета, спрямована на діагностику суб'єктивних ставлень до політики, активної участі в політичному житті суспільства, міри задоволеності потреби у захисті державою прав людини в умовах воєнного конфлікту.

На основі авторської дослідницької анкети ми сформуваємо такі дві групи учасників дослідження: **1 група** – особи юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, оскільки відчувають своє безсилля (78 осіб); **2 група** – особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави (39 осіб). Інші 6 осіб із загальної вибірки не ввійшли в обидві групи, бо обрали інший варіант відповіді.

На основі однофакторного дисперсійного аналізу ми виявили певні відмінності в психологічній пружності, життестійкості в учасників дослідження першої та другої груп. Отримані результати представлено у таблиці 1.

Встановлено, що у осіб юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави:

1. Більшою мірою виражена психологічна пружність (середнє значення – 64,487) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля (середнє значення – 60,077).

Особі юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою здатні зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

2. Більшою мірою виражена життестійкість (середнє значення – 96,308) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля (середнє значення – 85,039). Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою здатні до відкритого, енергійного та успішного протистояння стресовим ситуаціям порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

3. Більшою мірою виражений "hardy" атитюд – залученість (середнє значення – 40,077) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля (середнє значення – 34,923). Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою характеризуються гармонійною взаємодією з навколишнім світом, отримують задоволення від власної діяльності, сприймають себе значимою та цінною особистістю, включені у розв'язання життєвих задач, незважаючи

Таблиця 1
Особливості вираження психологічної пружності, життестійкості у осіб юнацького віку першої та другої груп

Показники	Групи	Середнє значення	Стандартне відхилення	Рівень значущості
Психологічна пружність	1 група	60,077	8,915	0,011
	2 група	64,487	8,391	
Життестійкість	1 група	85,039	16,530	0,001
	2 група	96,308	19,009	
Залученість	1 група	34,923	7,573	0,001
	2 група	40,077	8,109	
Контроль	1 група	30,987	6,622	0,000 p<0,001
	2 група	36,077	7,523	
Прийняття ризику	1 група	19,115	4,363	0,000 p<0,001
	2 група	22,256	3,978	

на наявність стресогенних факторів впливу порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

4. Більшою мірою виражений "hardy" атитюд – контроль (середнє значення – 36,077) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля (середнє значення – 30,987). Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою відчувають, що самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях, здатні до пошуку шляхів впливу на результати стресогенних змін на противагу впаданню в стан безпорадності та пасивності порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

5. Більшою мірою виражений "hardy" атитюд – прийняття ризику (середнє значення – 22,256) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля (середнє значення – 19,115). Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою переконані в тому, що все те, що з ними трапляється, сприяє їхньому розвитку за рахунок знань з позитивного чи негативного досвіду; більшою мірою готові діяти у відсутності надійних гарантій

успіху; більшою мірою вважають прагнення до простого комфорту та безпеки як таке, що збіднює життя особистості, порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

У таблиці 2 представлено результати кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена.

Виявлено значущі (на рівні значущості $p < 0,001$) позитивні кореляційні зв'язки між психологічною пружністю та життєстійкістю (відповідно коефіцієнт кореляції 0,730), залученістю (відповідно коефіцієнт кореляції 0,731), контролем (відповідно коефіцієнт кореляції 0,644) та прийняттям ризику (відповідно коефіцієнт кореляції 0,502). Чим більшою мірою виражена психологічна пружність, тим більшою мірою виражені залученість, контроль, прийняття ризику та навпаки.

Нам було цікаво, яка вага залученості, контролю та прийняття ризику в становленні психологічної пружності у осіб юнацького віку.

На основі застосування множинного регресійного аналізу були отримані стандартизовані коефіцієнти регресії, які дають змогу зробити висновки про вагу залученості, контролю та прийняття ризику в становленні психологічної пружності у осіб юнацького віку (див. табл. 3.).

Наведені в таблиці 3 позитивні статистично значимі регресійні коефіцієнти ($p < 0,01$) за множинним регресійним аналізом свідчать, що найбільший вплив на психологічну пружність у осіб юнацького віку здійснюють

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки психологічної пружності з життєстійкістю та трьома компонентами життєстійкості – залученістю, контролем та прийняттям ризику

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Життєстійкість	0,730	$p < 0,001$
Залученість	0,731	$p < 0,001$
Контроль	0,644	$p < 0,001$
Прийняття ризику	0,502	$p < 0,001$

Таблиця 3

Коефіцієнти за множинним регресійним аналізом для залежної змінної психологічної пружності у осіб юнацького віку

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стандартна помилка	Бета		
1	(Константа)	24,709	2,698		9,157	0,000
	Прийняття ризику	0,646	0,153	0,322	4,237	0,000
	Залученість	0,339	0,127	0,295	2,672	0,009
	Контроль	0,347	0,128	0,270	2,723	0,007

такі незалежні змінні: 1) прийняття ризику (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,322); 2) залученість (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,295); 3) контроль (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,270).

Отримані результати свідчать, що детермінантами психологічної пружності у осіб юнацького віку виступають: 1) прийняття ризику; 2) залученість; 3) контроль.

Висновки з проведеного дослідження. На основі вищевикладеного можна зробити такі висновки.

1. Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою здатні протистояти своїм страхам; з більшою ймовірністю здатні долати свої проблеми; більшою мірою готові діяти за відсутності надійних гарантій успіху; більшою мірою вважають прагнення до простого комфорту та безпеки як таке, що збіднює життя особистості, порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

2. Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою відчувають, що самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях, здатні до пошуку шляхів впливу на результати стресогенних змін на протигагу впадання в стан безпорадності та пасивності порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

3. Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою характеризуються гармонійною взаємодією з навколишнім світом, отримують задоволення від власної діяльності, сприймають себе значимою та цінною особистістю, включені у розв'язання життєвих задач, незважаючи на наявність стресогенних факторів впливу, порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

4. Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля в спробах щось змінити

в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою здатні до відкритого, енергійного та успішного протистояння стресовим ситуаціям порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, позаяк відчувають своє безсилля.

5. Наявні значущі позитивні кореляційні зв'язки між психологічною пружністю та життєстійкістю, залученістю, контролем та прийняттям ризику. Детермінантами психологічної пружності у осіб юнацького віку виступають прийняття ризику, залученість та контроль.

У перспективі ми плануємо продовжити дослідження особливостей життєстійкості та психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Книжникова С. Педагогическая профилактика суицидального поведения на основе формирования жизнестойкости : монография. Краснодар : АСВ-полиграфия, 2009. 327 с.
2. Кравчук С. Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон : ХДУ, 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 99–105.
3. Леонтьев Д., Рассказова Е. Тест жизнестойкости. Москва : Смысл, 2006. 63 с.
4. Наливайко Т. Исследование жизнестойкости и её связей со свойствами личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Челябинск, 2006. 175 с.
5. Шадриков В. Введение в психологию: способности человека. Москва : Логос, 2002. 160 с.
6. Шклярська О. Психологічна пружність – запорука виживання під час війни. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=3373 (дата звернення: 09.01.2019).
7. Luthar S. The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*. 2000. Vol. 71. P. 543–562.
8. Maddi S., Khoshaba D. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63. № 2. P. 265–274.
9. Masten A. Global perspectives on resilience in children and youth. *Child Development*. 2014. Vol. 85. P. 6–20.
10. Rutter M. Resilience as a dynamic concept. *Development and Psychopathology*. 2012. Vol. 24. P. 335–344.